

II. Meşrutiyet'in Yakın Tarihimizdeki Yeri: Sorgulamalar

Taner Timur

23 Temmuz 1908'de "Hürriyetin İlanı" Abdülhamid despotizmine yönelik bir tepkinin sonucuydu; fakat bu tepki sadece iç kaynaklardan değil, Abdülhamid'in dış politikasıyla ilgili rahatsızlıklardan da kaynaklanıyordu.

Abdülhamid dönemi çok uzun bir dönemdir ve ben bu dönemi ikiye ayırıyorum: Abdülhamid'in Sultan olmasından 1890'a kadar olan dönem ve 1890'dan sonrası. 1890'ın önemi Osmanlı Devleti'nin dışında, Almanya'da II. Wilhelm'in Bismarck'ı işten uzaklaştırması ve dış politikada daha atak bir politikaya geçmesine dayalıdır. 1890'dan bir sene önce II. Wilhelm İstanbul'u ziyaret etmiş, çok büyük merasimlerle karşılanmıştı. Bismarck'ın işten uzaklaştırıldıktan sonra yazdığı anılarda "Wilhelm, kinayeli bir şekilde bana 'dışarıda hep senden bahsediliyor, hep senin adını duydum' dedi" şeklinde bir cümle yer alır. Gerçekten de o tarihe kadar Alman dış politikasına damgasını vuran şahsiyet Bismarck idi.

Bismarck'ın bütün politikası Avrupa'da dengeyi sağlamak ve bunun için de Alsace-Lorraine'i geri almak için intikamcı bir politika güden Fransızlarla Rusların ittifakını önlemektir; fakat o gittikten sonra II. Wilhelm aynı dikkatle davranmayıp çevresinin de etkisiyle daha atak bir politikaya girdi. Bismarck'ın işten uzaklaştırılma dönemi, Osmanlı Devleti'nde rejimin baskıcı olduğu, önemli ayaklanmaların çıktığı (1894-1895) yıllara denk düşüyordu. Burada şunu eklemek gerek: Bismarck gittikten sonra II. Wilhelm öyle bir politika izledi ki, korktuğu Fransa-Rusya birleşmesi 1894'te gerçekleşti ve Fransa, Rusya'ya İstanbul'un verilmesi vaadinde bulundu.

Birinci Dünya Savaşı'nın temel antlaşmalarından biri olan bu anlaşma savaşa kadar gizli kaldı. Bu nedenle 1890'dan sonra gelinen dönemde Bismarck Rusya'yı gücendirmemek için Osmanlı Devleti'ne daima biraz mesafeli davranıyordu. Fakat II. Wilhelm bu mesafeyi korumadı ve 1889'dan itibaren, özellikle Osmanlıların büyük bir silah pazarına dönüşmeye başlamasıyla Almancı bir politika Osmanlı Devleti'ne egemen olmaya başladı. Oysa XX. yüzyıl, kolonyal ve emperyal gelişmelere karşı demokratik devrimci hareketlerle başladı. Dünya, 1905'te Rusya'da Duma'nın açılması, 1906'da İran'da, 1908'de bizde anayasanın yürürlüğe girmesi gibi devrimci hareketlere tanık oldu. 1917'de Rus Devrimi'ni yapanlar, Lenin ve Troçki, özellikle Troçki Türkiye'deki 1908 devriminin 1905 Rus Devrimi'nden etkilendiğini söylemiş olsa da iki olay arasında doğrudan bir ilişki kurmak zordur.

En çok üzerinde durulan olaylarda biri de Reval'de (şimdi ki Estonya'nın başkenti, Talin) İngiliz Kralı VII. Edward ile Çar II. Nikolay'ın görüşmeleri idi. Burada ele aldıkları Makedonya sorunu, Türkiye'yi de ilgilendiren bir konuydu ve gizlice tartışılıyordu. 1908'in Mayıs ayında yapılan görüşmeler, o sırada en uyanık çevreler arasında olan Selanik çevrelerine Osmanlı Devleti'nin paylaşılması görüşmeleri olarak yansdı ve bu da özgürlükçü güçleri harekete geçiren önemli bir faktör oldu.

1908 devriminde Alman etkileri Talat Paşa'nın anılarında da dolaylı yolla ifade edilmiştir. Talat Paşa "Gurbet anıları"nda şunu söylüyordu: "Alman İmparatoru Wilhelm bize de hep 'Meclis'e gidin, hürriyeti ilan edin' diye baskı yapıyordu. Bunu bir türlü anlayamıyordum, çünkü Wilhelm kendi ülkesinde bunu yapmıyor, bize yaptırmaya çalışıyordu. Sonradan anladım ki Enver'e de söylemiş. Almanya orduda kuvvetliydi; buna mukabil Fransa ve Anglo-Sakson kültürü sivil elitler üzerindeydi. Oysa Abdülhamid'i devirecek, hürriyeti getirecek olan güçler askerlerdi. Yani II. Wilhelm, askerlerin ön plana çıkması için bir taşla iki kuş vuruyor, özgürlük kavgası senaryosu ile kendine yakın güçleri iktidara getiriyordu. Enver'den bunu duyunca meseleyi anladım." diyen Talat Paşa bir analiz yapıp durumu kavrayacağına bunu bir "istihbarat" meselesi olarak görüyordu.

Osmanlıları korkutan güncel dış sorun ise Makedonya konusundaki dış baskılar idi. O tarihlerde Reval konuşmasıyla ilgili şunu ekleyeyim: XIX. yüzyılda Doğu sorunu konusunda en dikkate değer çalışmalardan biri, M.S. Anderson'ın *Doğu Sorunu* adlı kitabıdır. Kitaptan şu cümleleri aynen okumak isterim: “Pratik sonuçları ne kadar az olursa olsun, yabancıların sürekli Makedonya’ya müdahale etmesi, 1908 yılında büyük bir kısmı orduda görevli oldukça önemli sayıda vatanperver Türkü dehşete ve öfkeye boğmuştu. Mısır gibi bir eyaletin de fiilen kaybedilmesi tehdidiyle karşı karşıya kalan Türkler, rejimin kokuşmuşluğu ile olduğu kadar artık görünür hale gelen zayıflığı ile de birçok kişinin nefretini kazanan sultanı devirmeye giderek daha hazır bir hale geliyorlardı.” Bu eserden okuduğum cümleler asker-sivil aydın zümrelerde doğan nefreti bence gayet güzel ifade ediyor.

1908’i doğuran toplumsal nedenler neydi? Tabii burada Jön-Türklerin sosyal kökenlerinden söz etmek gerekiyor. İttihatçıların bizim hâlâ asker-sivil aydınlar ya da “zinde kuvvetler” dediğimiz, o zamanın koşulları içerisinde Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye ve bir ölçüde de medrese öğrencilerinden, devlet kalemlerinde bulunan insanlardan ve orta sınıf halk kesimlerinden oluşan bir gücü vardı. O devri benden çok daha fazla incelemiş, bu konuda güzel bir çalışma yapmış Feroz Ahmad’ın nasıl konuyu nasıl yorumladığını kendi cümleleriyle aktarmak istiyorum; yazar Jön Türklerin toplumsal kökenini şöyle ifade ediyor: “Genç Osmanlılar (Jön Türkler) daha önceki neslin, devlet müessesinin ürünleri olmalarına karşılık, yeni kurulan devlet okullarındaki müderrisler, Batı hukuku okumuş avukatlar, gazeteciler, küçük memurlar, bürokratlar ve Batılı anlayışa uygun harp okullarındaki ikinci derecedeki görevliler gibi yeni doğmakta olan meslek sınıflarına mensuptular. Çoğu devlet okullarında okumuş ve tahsilini tamamlamamıştır, iyi tahsil görmüş olanların ise devlet idaresi konusunda tecrübeleri yoktur.”

Bugün de, Türkiye’nin sosyal transformasyonu çok radikal olmadığı için, asker-sivil aydınlar şeklinde isimlendirdiğimiz kategori iktidara etkisini sürdürür. Bu kategoriyi zaten o dönemin aydınları da büyük ölçüde ortaya koymuşlardı. Osmanlı Devleti’nde kapitalizm gelişmediği için sosyalist düşüncelerin geliştiği de pek söylenemez; zaten işçi sınıfı da gelişmemişti. Marksizmin, maddeciliği nedeniyle Osmanlı Devleti’nde hiçbir uygulama alanı olmadığını düşünen aydınlar vardı. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Sait Halim Paşa gibi ön planda gelen bazı kişiler, “Marksizm ciddi birşey, Batı’da sınıflar var, orası için geçerlidir, ama bizde...” diye başladıkları analizlerinde, burjuvazinin yerini asker-sivil aydınların

tutacağı ve bunun da sosyal anlamda daha demokratik bir toplum yapısı kurmakta öncü rol oynayacağı şeklinde yorumlar yapıyorlardı.

Abdülhamid dönemi gibi, II. Meşrutiyeti de iki döneme ayırmamız ve 1912 “sopalı” seçimleri, parlamentonun feshi ve 1913 “Babıali Baskını”ndan sonraki yılları (1913-1918) ayrı bir dönem olarak incelememiz gerekiyor. Bu dönem iç siyasette baskı ve savaş enflasyonu ile yükü halkın sırtına yüklenen bir iktisat politikası izlemiştir. Gerçekten de, daha önceki iktisat politikalarının beklenen sonuçları vermemesi nedeniyle kalkınmayı sağlamak için İttihatçı yöneticiler, tüccarlardan, yüksek bürokratlardan ve esnaf kesimlerinden bir burjuvazi yaratmak için birçok girişimde bulundular. 1912’den sonra uygulanan devletçi, fakat çok da rasyonel olmayan ve 1914’ten sonra savaş ekonomisiyle beslenen, ayrıca adam kayırma ve düpedüz “ihtikar” gibi yöntemleri de kullanan girişimlerin, özlenen ulusal burjuvaziyi yaratmakta pek de başarılı olmadığı açıktır. Bütün bunlar kısa zamanda geniş halk kesimlerinde büyük sıkıntılar yarattı ve Abdülhamid’e muhalefet eden güçler bu kez İttihatçılara cephe aldı.

Burada bir parantez açarak belirtelim ki bizim tarihimizde sık sık yinelenen bir senaryonun kökeni Jön Türklerin bu uygulamalarına kadar uzanır. İttihatçılar harp zenginlerine karşı “ihtikâr ile savaş” adı altında kavga vermişlerdi; 1950’lerde ise Menderes yeni enflasyon zenginlerini yine “ihtikâr”la suçluyor ve muhtekirlerle karşı Milli Korunma Kanunu’nu uyguluyordu. Otuz yıl sonra da, Özal döneminde, küreselleşme zenginleri ortaya çıktı; banker krizi, hayali ihracat gibi vurgunlarla yargı organları savaşmak zorunda kaldı. Zafer Toprak Meşrutiyet döneminin iktisat politikasıyla ilgili değerli çalışmasında o dönem savaş zenginlerinin servetlerinin büyük ölçüde israf, lüks harcamalar vb. sonucu heba olduğunu göstermiştir.

Meşrutiyet dönemin en olumlu tarafı kültürel alanda aranmalıdır. Özellikle Abdülhamid’in son döneminde hafiyecilik, jurnalcılık, sansürlü basın, siyasal cinayetler gibi olgular altında bunalmış bir toplumda 1908’den sonra müthiş bir kültürel mayalanmaya tanık oluyoruz. Bu yıllarda İslamcı, milliyetçi ve garpçı araştırmaların yanı sıra eğitimle, din ve laiklik ilişkileriyle ilgili son derece zengin, birçoğu bugün için de geçerli, aşılmamış fikir tartışmaları yapılmıştır.

Olaya kültürel açıdan bakınca önce şunu söylemek gerek: Bütün kültürel tartışmalara damgasını vuran şey, bence, kökeni belki daha önceye giden, fakat 1908'den sonra su yüzüne çıkan kimlik değişimi, İslamcı kimlikten ulusal kimliğe geçiş çabalarıydı. Bu doğal olarak kolay olmadı. Milliyetçiliğin ve ulusal bilincin doğuşu hilafete ve dine karşı değildi. Bir ara “dinsiz” diye itham edilmiş olan Ziya Gökalp'in gençleri eğitmek, yetiştirmek, onlara ulusal bir kimlik sunmak amacıyla yazdığı şiirlerde, bugünkü laiklik anlayışımıza çok ters gelecek dinci telkinler vardı: Örneğin Gökalp'in çocuklar için yazdığı “İlahi” başlıklı şiirde “Yoldaşımız insan olsun, amin / Rehberimiz Kuran olsun, amin” dizeleri yer alıyordu. “Devlet” başlıklı şiirinde de, “Kuran diyor ki eyleyiniz itaat/ Hakka, sonra Peygamber'e, Devlet'e/ Vicdanımın bütün hissi sadakat; Kanunlara, Hadis ile Ayet'e/ dizelerini okuyorduk.

Ziya Gökalp tabii ki bunlardan ibaret değildir; kendisi eğitim, laiklik, üniversitede bilim özerkliği konularında çok önemli ve değerli düşünceler ileri sürmüştür. Fakat o zaman doğan en etnik arayışlı Türkçülük akımları da dinden kopmuş değildi. Ne var ki milliyetçilik akımında Gökalp'in şöhretinde, İttihat ve Terakki ile organik bağları dolayısıyla ağır basan bir taraf vardı.

Buna, azınlıkta kalmış bazı milliyetçi görüş, ulusal anlayış savunucularını da eklemek gerekir. Bunlardan biri, aslında çok sevilen ve önemli bir hikâyeci olan Ömer Seyfettin'dir. Subay kökenli, savaşa katılmış biri olan, kuvvetli milliyetçi duygular taşıyan Ömer Seyfettin'in milliyetçiliği Ziya Gökalpçi İttihatçı milliyetçilikten çok farklıydı; Balkan ülkelerini, hatta Balkan komitacılığını model alan, mağrur, emperyal bir milliyetçilik değildi. Yazar hikâyelerinde ulusal görüşlerini ifade ediyor, Balkan komitacılarının yarattığı ironik sorunları anlatıyorsa da “Ezmeyen ezilir” gibi bir formül öne sürüyor, “Biz emperyal değiliz, artık bu hayalleri bırakalım; biz de Bulgarlar, Rumenler, Türkler, Sırlar gibi halklardan biriyiz” diyor, *Efruz Bey*'de İttihatçıların böbürlenmeleri, kendi kendilerini yüceltmeleriyle alay ediyordu.

Gözlemci olarak geriye bakarsak, kendisi değil eserleri etkili olmuş bir insanın farklı bir milliyetçilik ileri sürmüş olduğunu gözden uzak tutamayız. Ömer Seyfettin'in iktisatla ilgili imzasız yazılmış çok ciddi görüşleri vardır; bunlardan birini de Zafer Toprak yazmış olduğu bir kitapta yayımladı. Benim üzerinde daha çok durduğum, “kültürel kimlik” anlamındaki arayışlardır.

Tabii bir de dinci, İslamcı akımlar vardı ve o dönemde laiklik konusu, din ve felsefe ilişkileri çok ciddi bir düzeyde tartışılıyordu. Örneğin Filibeli Ahmet Hilmi Efendi *Amak-ı Hayal* adlı romanında filozoflukla ve gerçeklerle delilik arasındaki ilişkileri konu ediyor; farklı bir terminolojiyle M. Foucault'nun'nun problematiğini ele alıyordu. Galatasaray mezunu olan, Batı kültürünü iyi bilen bir yazar olan Şehbenderzade, düşüncesiyle, çok çağdaş bir sorunu inceliyordu; aynı zamanda dindar ve muhafazakârdı. İsmail Hakkı İzmirli ise, *Kelam* ilmi ile Osmanlılarda din ve felsefe ilişkilerini din lehine çözmüş, yani felsefeyi dinin emrine sokmuş akıma karşı, *Yeni İlm-i Kelam* adlı bir kitap yazmıştı. Bu kitapta da felsefe özgür bir alan olarak ele alınmıyordu; ama, İzmirlioğlu *Yeni Kelam* fikrinin de anlattığı gibi, felsefenin özgür tartışma sınırlarını genişletme çabası içindeydi.

O yıllarda başka bir örnek, daha sonra *Zulmetten Nura* başlığı altında toplayacağı makaleleri yazan Şemsettin Günaltay'dır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin son başbakanı olan ve din dersini okullarda seçmeli ders olarak koyduğu için kimilerinin hiç affedemediği Günaltay, o sırada aynı sorunları çok ciddi bir şekilde tartışan bir insandır. Dinci tarafı daha ağır basan Mehmet Akif ise şairdi, edebiyatçıydı, ama din bilgisi de genişti ve Safahat'taki bir şirinde "Asrın idrakine söyletmeliyiz İslamı!" diyordu. Bunların dışında eğitim konusunda Muallim Cevdet, zamanın en aydın bir eğitimcisi olan Satı Efendi de sayılabilir. Ancak Satı Efendi, Gökalp'in kendisine "Sen Arapsın" deyişini ırkçılık olarak algılamış, alınmış ve Osmanlı Devleti'ni terk etmişti. Emrullah Efendi, Satı Efendi, Muallim Cevdet eğitim, skolastik, din ve laiklik konusunda bugün için de, özellikle Tanzimat eleştirilerinde veya değerlendirmelerinde ciddi olarak izlenecek düşündürücü fikirlere sahiptiler.

Bence bunlar 1908 devriminin en önemli ürünlerine bazı örneklerdir. Ne var ki kültürel mayalanma siyasal bir harekete dönüşmemiş, mevcut siyasal hareket de çok dar, giderek daha küçük grupların tekeline çekilerek ve özgürlük sınırları da gitgide daraltılarak Türkiye'yi savaş yıllarına götürmüştür.

1912'den sonraki gelişmeler hem iktisat politikası, hem de Balkan Savaşları'nın ve daha sonra Türkiye'nin de dışında birçok sebeple Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla somutlaştı. 1914-1918 arası apayrı bir dönem oldu ve Osmanlı Devleti'nde savaştan yana olanların kaçarak memleketi terk ettiği çok uğursuz bir bitişle bu hareket sona erdi. Biliyorsunuz, "Osmanlı I. Dünya Savaşı'na girmeli miydi, girmemeli miydi?" şeklinde bir tartışma vardı; imparatorluk

gizli anlaşmalarda zaten paylaşılmıştı, bir anlamda kaçınılmaz olarak savaşın konusuydu. Fakat savaşa girmek kadar savaşın yönetilmesi de önemlidir ve çoğu kez üzerinde durulmayan bu nokta, İttihatçı dar kadronun, Alman komutası altında emperyal hedefler gütmek ve mevcut imparatorluğu daha da genişletmek gibi hayaller peşinde koştuğunu somut bir biçimde ortaya koyuyor.

Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşı'nın başlarında “Bizim milliyetperverliğimiz herhalde hodbinane ve mağrurane bir milliyetperverlik değildir” diyordu. “Hodbinane” egoistçe başkalarını küçümseyen, “mağrurane” de kendini beğenen, kibirli anlamına gelir ki bu iki sıfat kanaatimce çok dikkatle seçilmişti. Atatürk Kurtuluş Savaşı'nın başında her şeyden önce bu bakışla İttihatçılara karşı mesafesini aldı; çünkü artık bütün kartlar değişmiş, konjonktür tamamen farklılaşmıştı. Dikkat ederseniz, savaşa “Biz emperyal bir devlet değiliz, biz hayatını ve istiklalini kurtarmak isteyen zavallı bir halkız” diye başlanmıştı; dayanaklar da ister istemez hodbinane ve mağrurane milliyetçiliğe karşı olacaktı.

1908'de başlayan Hürriyetin İlanı kendi yöneticilerinin bile bir kısmının farkına varmadığı, bilemediği bir savaş ilanı ile devam etti ve 1918'de silah bırakılmasıyla bitti. Yeni devlet girişimi için bütün yurtseverler düşünmeye başladı. Bugün, yüz sene sonra, bu sürece bakarken burada kısmen anlatmaya çalıştığım, tarihimizin çok olumlu yönlerini ifade eden fikir mayalanmalarına, kültürel arayışlara, kimlik sorgulamalarına yol açan bir on sene görüyoruz. Bu on sene sonunda bütün imparatorluklar çöktü. Türkler başından itibaren daha gerçekçi bir şekilde harekete geçebilselerdi kuşkusuz çok daha iyi olurdu; ama tarihte bunlar sonradan dile getirilmiş birtakım temenniler olarak kalıyor. Benim görebildiğim kadarıyla, gerçekçi olabilmek bugün de kültürel ve siyasal hayatımızda en ihtiyaç duyduğumuz nitelik olarak kalıyor.